

Döwlet gursaň, türkmeni çagyr

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Döwlet gursaň, türkmeni çagyr DÖWLET GURSAŇ, TÜRKMENI ÇAGYR

• Oguz han Türkmenen gaýdyňan döwletlilik ýolumyz hakynda söhbet

Türkmenlerde nesilbaşymyz Oguz han Türkmeniň jöwher paýhasyndan dörän, asyrlar boýy mynasyp nesiller tarapyndan ösdürilen we kämilleşdirilen, döwründe dünýä nusga bolan kämil döwlet dolandyryş ulgamy bolupdyr. Bu ulgam taryhymyzyň gadymy döwürlerinde ýüze çykyp, asyrlaryň talapkär tejribesinden geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Ruhnamasynda" gadymy hem müdimi halkymyzyň Oguz han Türkmen tarapyndan esaslandyrylan şol döwletlilik ýoly, nusgalyk döwlet gurluşy we şunuň esasynda türkmen jemgyýetinde kemala gelen durmuş sazlaşygy barada şeýle gymmatly maglumatlar getirilýär:

"Oguzyň buýrugyna görä, ähli halky üçe böldüler. Akyldarlara, bilimlilere, hasapçylara mal we dowar jem etmek, harç etmek, girdeji we çykdaýynu hasaplamak, kethudalyk, wezirlik we ýazyjylyk berdi.

Batýrlara serkerdeligi berdi. Çakgan kişilere kement berip, ak bakmaga gönderdi.

Bilimsiz, sada kişileriň eline taýak berip, düýe, sygyr we goýun bakmaga gönderdi".

Maglumatlardan görnüşi ýaly, nesilbaşymyz Oguz han Türkmen adamlary döwletdäki we jemgyýetdäki eýeleýän orunlaryna ukypbaşarnyklaryna görä, biri-birinden tapawutlanýan durmuş toparlaryna bölüpdür. Eger gowy üns berilse, getirilýän maglumatlardan türkmen jemgyýetinde şindi gadymy zamanlarda üç sany durmuş toparynyň: (1) emeldarlaryň [akyldarlar we hasapçylar], (2) harbylaryň [batyrlar we çakgan kişiler] we (3) döwlete salgyt töleýän hem-de zähmet borçlaryny ýerine ýetirýän ilatyň [bilimsiz we sada kişiler] bolandygy görünýär.

■ Eýsem-de bolsa, türkmenlerde pygamberleriň hatarynda görülyän Oguz han atamyz, bir görseň täsin nusga, unudyp bolmajak dessur, bir görseň keramat bolup görünýän bu düzgüni näme üçin, nähili maksatlaryň hatyrasyna girizdikä?

Bu mesele içgin öwrenilende, onuň aslynda DÖWLETLILIK, milli BITEWILIK hem-de türkmen jemgyýeti üçin hemişe zerur bolan sagdyn DURMUŞ SAZLAŞYGY baradaky atalyk alada görünýär. Döwletlilik taryhy müňýylllyklar bilen ölçelýän türkmenleriň döwleti edara etmek dessurynda, durmuş sazlaşygy meselesi hemişe hökümdarlaryň üns merkezinde bolupdyr. Oguz han tarapyndan esaslandyrylan bu gurluş asyrlar boýy dowam edip, diňe bir türkmen döwletleri üçin däl, eýsem dünýäniň köp ýurtlary üçin hem nusga bolup hyzmat edipdir. Çünki, jemgyýeti dolandyrmagyň şeýle usuly islendik döwletiň içinde saklamasy örän kyn bolan durmuş sazlaşygyny emele getiripdir. Durmuş sazlaşygy bolsa, döwletiň daşky howpsuzlugy bilen bir hatarda, onuň içki howpsuzlygyny hem-de rowaç ýaşayşyny üpjün edýän baş şertleriň biridir.

Jemgyýetiň içki bitewiligini emele getirýän üç sany durmuş topary bilen bir hatarda, döwletiň ilatyny sany boýunça deň derejede iki golda ýerleşdirnek (çep we sag gollar ýa-da ganatlar) tejribesiniň hem uly ähmiýeti bolupdyr. Bu düzgün boýunça döwletiň ýerini, ýurdumyzyň häzirki döwürde welaýatlara bölünişi ýaly, tutýan meýdanyna we ilat sanyna görä, deň ikä bölýärdiler. Türkmen jemgyýetiniň aýrylmaz

bölegi bolup durýan durmuş toparlarynyň gatlaklarynyň sany hem gollaryň ~ ganatlaryň ikisiniň içinde hem birmeňzeş bolupdyr. Bu örän oňaýly dolandyryş usuly hasap edilýär. Göç edilende, ýörişlere gidilende ýa-da söweşlerr halka hem-de goşuna öwretmek gerek däldir: begler, töreler, aksakallar we serkerdeler buýruk berilmezden derrew öz durmaly, ýerleşmeli ýerlerini, gollaryny, ganatlaryny kynçylyksyz tapyp bilýärdiler. Çünki, bu düzgünler müňýyllyklardn gelýän üýtgeşsiz dessurlardy. Oguzlaryň gadymy dessur esasynda "iç oguzlary" we "daş oguzlary" bolup oturmak däbi hem hut şu dolandyryş ulgamyndan gelip çykýandyr.

"Ruhnamada" oguzlaryň 24 taýpasy, olaryň Oguz han tarapyndan öz ata-baba ýurdunda ýerleşdirilişi, türkmen döwletiniň dolandyrylyşy we edara edilişi barada gürrüň edilende, olaryň ýerleşişlerine görä, iki goldan durandyklaryny hem belleýär. Aýdylanlary kitabyň "Bozuk -kowumlary sag goldur", Üç ok – kowumlary sol goldur" ýa-da "Şondan soň alty ogla Bozok we Üçok lakamy kesgitlenildi we olaryň sag hem-de çep ganatlary aýratyn atlandyryldy" diýen setirleri hem doly tassyk edýär. Oguzlaryň gadymy däplerine görä, tagtyň mirasdary hemişe sag goluň häkimi wezipesini eýeläpdir, çep goluň häkimi bolsa baş serkerdäniň ornuny tutýardy.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Ruhnamasynda" getirilýän gynmatly maglumatlardan we we ýokarda şekillendirilen çyzgydan görnüşi ýaly, türkmenler ýurt tutunyp oturyşlaryna görä, iki goly ýa-da iki ganaty, her gol bolsa içinde biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly üç sany durmuş toparyny emele getiripdir. Jemgyýetiň üç sany durmuş toparyndan ybarat bolmagy, döwletiň bolsa şeýle usul bilen iki ganatda ýerleşdirilmegi, onuň dolandyryşyny ee edara edilişini ýeňilleşdiripdir, howsalaly döwürlerde döwletiň howpsuzlygyny üpjün edipdir hem-de ýurduň ähli raýatlaryny bir maksada gönükdirip, olary bir hökümdaryň daşyna jemläpdir.

Meşhur hytaýly taryhçy Syma Sýanyň ýazmagyna görä, Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti hem ýerleşişine we onuň goşunlarynyň düzülişine görä, iki goldan ybarat bolupdyr. Taryhçynyň aýdanlaryny onuň Hun döwletindäki wezipeler hakynda

berýän maglumatlary hem tassyk edýär:

- 1). Gündogar we Günbatar Toky begi,
- 2). Gündogar we Günbatar begi,
- 3). Gündogar we Günbatar beýik serkerdesi,
- 4). Gündogar we Günbatar duýuýy,
- 5). Gündogar we Günbatar Danhu,
- 6). Gündogar we Günbatar Gutlugy.

Wezipeleriň we derejeleriň öňünde "Gündogar we Günbatar" sözleriniň getirilmeginiň sebäbi, bu döwlet iki ganatdan sag (Günbatar) we çep (gündogar) ganatlardan durupdyr.

Geçmişde milletimiziň Oguz han tarapyndan esaslandyrylan bu özboluşly dessuryny ulanmaga synanyşan halklar az bolmandyr. Basybalyjy Çingiz han hem bu ulgamyň gürrüňsiz artykmaçlygy görüpdür. Ol öz döreden wagşy döwletini şu düzgün boýunça edara etmäge çalşypdyr, nesillere-de şony wesýet edipdir. Emma maksat-myrazyň, niýet-päliň düzüw bolmasa, nähili kämil gurluşy kabul edeňde-de, onuň peýdasy ýok! Üstesine-de, ýoýlan, ýasama zatlar uzak dowam etmeýär. Şonuň üçin hem ýykgyňjy nesil tarapyndan Zeminiň dürli künjeklerinde döredilen "mongol döwletleri" diýilýänleri, döreýişleri ýaly hem dünýä taryhynda ýakymсыz yz galdyryp, tiz ýitip gitdiler.

Geçmişde türkmenleriň döwleti edara etmek, adamlary jemgyýetdäki eýeleýän orunlary boýunça ýerleşdirmek däpleri, dünýäniň köp ýurtlaryndakydan düýpli tapawut edýärdi. Elbetde, Gündogaryň gadymy döwletleri bolan Hytaýda, Ýaponiýada, Koreýada, Wizantiýada, Sasany döwletinde we başgalarda hem jemgyýeti gatlaklara bölýärdiler. Emma bu ýurtlardaky jemgyýetçilik bölünişigi, esasan, adamy adamyň ezmegine we sütem etmegine daýanyardy. Ýaman ýeri, jemgyýetçilik durmuşynyň iň kyn wezipeleri hem ilatyň köp bölegini öz içine alýan öndürijileriň (daýhanlar, senetçiler, hünärmentler) boýnuna ýüklenen öndürijileri hatda goşun gullugyna-da alýardylar. Dogrusy, goşun hem, esasan, şolaryň hasabyna düzülýärdi. Ady agzalan döwletlerde, asyrlaryň dowamynda bolup geçen köp sanly halk gozgalaňlarynyň sebäplerini hem adatça,

hut şeýle adalatsyz durmuş gurluşyndan gözleýärler.

Halkymyzyň taryhy tejribeleriniň hatarynda, onuň döwründe dünýä nusga bolan KÖP MİLLETLI DÖWLETI DOLANDYRMAK tejribesiniň hem uly ähmiýeti bolupdyr. Oguz hanyň guran türkmen döwleti, soňra asyrlaryň geçmegi bilen Oguz türkmenleriniň Beýik Hun, Gök türk[men]leriň, Gaznaly, Beýik türkmen Seljuk, Yrakdaky we Rumdaky Seljuk, Osmanly, Sefewi döwletleri, Delidäki türkmen soltanlygy ýaly başga-da ençeme köp milletli döwletlere öwrülipdir. Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Ruhnamasynda", Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletini esaslandyran meşhur hökümdar Mete hanyň gysga wagtyň içinde "26 döwleti häkimiýetiniň astynda ýygnady, olary 84 welaýata böldi" diýip ýazmagy aýdylanlary aňry ýany bilen tassyk edýär. Aslyýetinde türkmen döwletleri diýlende, Zeminiň çar künjeklerinde döredilen köpmilletli döwletler göz önüne gelýär. Şu döwletleriň içki gurluşy içgin öwrenilende-de, Oguz hanyň jemgyýeti dolandyryş tejribesini aýdyň görmek bolýar. Ýöne türkmen jemgyýetiniň içindeki şol üç durmuş toparyny syýasy-ykdysady taýdan pugta, özara baglanyşdyrýan gural hem iňňän zerur bolupdyr. Şol gural bolsa, Oguz hanyň işläp düzen hem-de Oguz döwletini dolandyrmak üçin saýlap alan nusgalyk dolandyryş ulgamydyr.

Dürli müňýyllyklarda we asyrlarda ýaşap geçen türkmen döwletlerinde şol dolandyryş ulgamyny dürli hili atlandyrypdyrlar. Ýöne nähili atlandyranda-da, neneňsi usul bilen durmuşa ornaşdyrylanda-da, olaryň ählisi mazmun taýdan birdir ~ meňzeşdir. Oguz han atamyzyň esaslandyran dolandyryş ulgamy Beýik Seljuk döwletinde, Rumdaky Seljuk döwletinde "ikta", Osman türkmenleriniň imperiýasynda "sypaýy", "sypahyçylyk", Delidäki türkmen soltanlygynda bolsa "jagir" diýip atlandyrylypdyr.

Oguz han Türkmeniň döwleti dolandyrmak dessurynyň iň kämil derejelere ýetirilen we ösdürilen türkmen döwletleriniň biri-de Osman türkmenleriniň döwleti bolupdyr. Bu döwletde ähli gatnaşyklaryň bähbitleriniň sazlaşygyny döretmek we her toparyň durmuşdaky ornuny anyk kesgitlemek üçin osmanly jemgyýetinde üç sany durmuş toparyny döredipdirler. Bu durmuş

gurluşu taryh ylmynda "sypaýy ulgamy" ýa-da "sypahyçylyk" ady bilen bellidir. Sypahyçylyk ulgamy türkmen halk döredijiliginde belli bir derejede yz galдыrypdyr. "Gül-Senuber" dessanynda şeýle setirler göze ilýär: "Imdi sypahyçylyk öwrengil diýdi". Bu barada Abdyssetfar Kazynyň "Jeňnama" eserinde-de aýdylýar: "Eger maňa ýene bihet* sypahy".

Sypaýy ulgamy boýunça ilatyň içinde 1) "galam adamlary", 2) "gylyç adamlary", we 3) "raýatlar" diýlip atlandyrylýan durmuş toparlary döredilipdir. Mysaldan görnüşi ýaly, bu toparlaryň her biriniň jemgyýetdäki orny gadymy döpler esasynda Osmanly soltanlary tarapyndan kesgitlenilipdir. Kanun boýunça gylyç adamlary ýörişlere gatnaşmalydy, ýurdy goramalydy, galam adamlary soltanyň hökümetini dolandyrmalydy, ýurdy edara etmelidi. Raýatlar bolsa önüm öndürüp, döwlete salgyt tölemelidi. Başky iki gatlakdan tapawutlylykda, raýatlar dolandyryş işlerine, goşun gullugyna alynmaýardy, ýörişlere gatnaşdyrylmaýardy. Ýagny, olar diňe önüm öndürmek we haryt bolçulygyny döretmek bilen meşgullanýardylar. Türkmenleriň döreden bu ulgamy döwletiň umumy işleriniň bähbitleri üçin soltanyň her bir raýatynyň bähbitlerini sazlaşykly bir ýere jemläpdir we birikdiripdir.

Türkmenler özleriniň ýurt edinen ýerlerinde döp bolup gelýän milli dolandyryş usullaryny berkarar etmek bilen, aýratyn hem Wizantiýanyň we Balkanlaryň isaýy (hristian) ilatynyň durmuşunyň düýpgöter gowulanmagyna ýardam etdiler. Türkmenler bu ýerlerde dowam edip gelen baş-başdaklygy we ynsany ynsanyň kemsitmegi ýaly ýowuz düzgünleri ýok etmek bilen çäklenmän, ençem halklary Ýewropada kemala gelen we asyrlar boýy dowam eden zulumdan-sütemden hem azat etdiler.

Osman imperiýasynyň düzümine giren hristian halklarynyň ýaşaýyş, durmuş şertlerini, Günübatar we Gündogar Ýewropanyň "krepostnoý" daýhanlarynyňky (gul ýaly ezilýän) bilen deňeşdireniňde, olaryň emläk we hukuk derejeleriniň arasynda uly tapawudyň bardygyny görmek bolýar. Zähmetkeş adamynyň durmuşunyň Orta asyrlarda kyn bolandygyna garamazdan, osmanly raýatlarynyň ýagdaýy, ýewropaly daýhanlaryňkydan düýpgöter

tapawutlanyp, olar iş ýüzünde-de, hukuk taýdan-da hiç haçan özleriniň erkinligini ýitirmändiler.

Ýeri işläp bejerýän daýhanyň ýeri kanun boýunça gylyç adamlaryna ýa-da galam adamlaryna (olary "sypaýy" diýip atlandyryýardylar) berilýärdi. Şunda daýhan salgydy döwlete däl-de, kanun boýunça ýaňky agzalan adamlara töleýärdi. Adalatly ýeri, bu iş iki tarapyň hem razylygy boýunça amala aşyrylýardy. Eger-de daýhan öz ýerini taşlap, başga bir işiň başyny tutsa, onda ol sypaýylara "çift bozan" (ylalaşygy bozan manyda) ýetiren zyýany tölemelidi. Ýagny, daýhanyň sypaýa ýetiren zyýany tölenilmelidi. Eger-de, sypaýy hem daýhan babatynda öz wezipesinden hyýanatçylykly peýdalanylýp, düzgüni bozsa, şeýle emeldarlara we serkerdelere haýal edilmän çäre görnüpdir. Şeýlelikde, sypaýy bilen raýatyň arasyndaky gatnaşyklar deňhukukly ýagdaýda bolupdyr. Sebäbi kanun olaryň ikisi üçin hem deňdi. Eger-de sypaýy özüne berlen wezipeden hyýanatçylykly peýdalansa ýa-da eden-etdilige ýol berse, raýat hem öz borçlaryna sowuk-sala garasa, olary ýerine ýetirmekden boýun gaçyrsa, onda olaryň ikisine-de soltanlar tarapyndan temmi berlipdir.

Bu durmuş gurluşynyň ylymda "sypaýy ulgamy" ("sipahi" – "harby") diýilip atlandyrylandygyny biz eýýäm belläpdik. Şu ulgam Orta asyrlarda dünýäde ulanylan dolandyryş tejribesiniň ynsanperwer usuly hasap edilýär. Sebäbi köp ýurtlaryň alymlarynyň ýazmagyna görä, bu gurluş "synplaryň we gatlaklaryň bähbitleriniň özara sazlaşygyny" ("synpy garmoniýa") emele getirýärdi. Sypaýy ulgamy Osman döwletiniň merkezleşmeginde we onuň döwründe dünýäniň iň kuwwatly döwletine öwürlmeginde uly hyzmat görkezdi. Käbir alymlaryň ýazmagyna görä, bu ulgam Osman imperiýasyny "bitewi bir uly soltan mülküne öwürüpdir". Türk taryhçysy Halyl Ynaljyk bolsa, "Osmanlylaryň ekerançylyk ulgamy döwletiň harby islegini daýhanlar babatynda durmuş adalatlylygyny üpjün etmek bilen bagtly baglanyşdyrypdyr" diýip tassyklaýar. Goşa dyrnagyň içindäki jümleleriň manysy, sypaýy ulgamunyň imperiýany bitewi bir agzybir maşgala öwrendigini aňladýar.

Osmanly döwletinde asyrlar boýy dowam eden dolandyş ulgamy we

jemgyýetçilik gurluşy türk taryhçylary tarapyndan hem içgin öwrenilipdir. Belli taryhçylar O.L.Barkan, Ý.H.Uzynçarşyly, H.Ynaljyk, T.Gökbilgin, M.Akdag bu meselelere aýratyn üns beripdirler. Sebäbi bu meseleleriň ylmy taraplary bilen bir hatarda, olary öwrenmekligiň syýasy sebäpleri hem bardy. XIX-XX asyrlaryň sepgitlerinde we XX asyryň başlarynda, Osman imperiýasynyň düzüminden çykyp, özbaşdak bolan slawýan ýurtlarynda bu türkmen döwletiniň taryhyna kembaha garamak ýaly ýaramaz meýiller ýüze çykyp başlady. Bu ýurtlaryň käbir alymlary taryhçylaryň halkara maslahatlarynda Osmanly döwletiniň taryhy bilen baglanyşykly esassyz pikirleri orta atmaga synanyşýardylar, her hili ýollar bilen Osmanly döwletiniň dünýä taryhyndaky ornuny peseltmäge çalyşýardylar. Şonuň üçin hem XX asyryň 60-70-nji ýyllarynda türkiýeli hem-de günbatarly taryhçylar halkara ylmy maslahatlarynda türkmen taryhynyň bähbitlerini gorap çykyş etmek bilen şeýle meýilleriň esassyzdygyny subut etdiler. 1964-nji ýylda taryhçylaryň XII Halkara kongresinde T.Gökbilgin öz garşydaşlarynyň Osmanly döwletiniň taryhy bilen baglanyşykly tekrarlamalarynyň nädogrudygyny görkezdi. Ol "Osmanlaryň ekerançylyk ulgamy öz döwrüniň ölçeglerine laýyklykda, durmuş adalatlylygyny gazanmaga gönükdirilipdi we hiç haçan hem şu ulgamda dolandyryjylar bilen dolandyrylýanlaryň arasynda oňsuzlygyň ýüze çykmagyna bahana döretmändi" diýip belläpdir.

Beýleki türkmen imperiýalary ýaly, Osman döwleti hem ägirt uly ýerleri öz içine alýan köp milletli döwletdi. Ýöne asly arassa, adyl türkmen soltanlary içeri syýasatda milletçilige, dinparazlyga ýol bermeýärdiler. Adamlaryň diline, dinine, milletine garamazdan, hemmeler döwletiň önünde deňdiler. Şonuň üçin hem osmanly köşgünde, welaýatlary dolandyryýan "sanjak begleriniň" edarasynda türkmenlerden başga-da dürli halklaryň wekillerine-de köp duşmak bolýardy. Olar türkmen dilini öz ene dilleri ýaly bilip, Osmanly döwletine wepalylyk bilen gulluk edýärdiler. Şeýle adalatly dolandyryşyň netijesinde üç yklymda ~ Aziýada, Afrikada we Ýewropada ýerleşen bu ägirt uly türkmen döwletiniň taryhynda milletara we dinara, aýratyn hem

gatlaklar arasyndaky çaknyşyklar hiç haçan bolmandyr.

(dowamy bar)... Taryhy makalalar